

Osmanlı Dönemi'nde Protestan Misyonerlerin Mimarlık Faaliyetine Yönelik Bir İnceleme: Erzurum Amerikan Board (ABCFM) Yerleşkesi*

The Architectural Activities of Protestant Missionaries in the Ottoman Period: The Erzurum American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) Campus

Zühal Gürbüz** , Oya Şenyurt***

Öz

Tanzimat ve İslahat fermanları ile gayrimüslüm cemaatlere verilen sosyal ve kamusal haklar, misyonerlik faaliyetlerinin okul, matbaa, hastane gibi yapılar yoluyla Osmanlı'da kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır. Önceleri Rumlara yönelik yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Ermeniler üzerine yoğunlaştığı görülmektedir.

Ermeni nüfusa ev sahipliği yapmış Erzurum'da çeşitli misyonerlik çalışmaları yürütülmüş olsa da Protestanları ve bir Protestan misyoner örgütü olarak Amerikan Board'ı hem Erzurum merkezde meskûn tek misyoner yerleşkesine sahip olması hem "Alt-Üst Misyon Evi" şeklinde bir kavramla kentte açıkça yer edinmesi hem de Erzurum'un dış istasyonlarının bağlandığı merkez istasyon şeklinde faaliyet göstermesi açısından farklı bir yerde konumlandırmak mümkündür. Belirtilen sebeplerle misyonerliğin kurumsallaşma sürecinin sonuç ürünlerinden biri olarak görülebilecek Amerikan Board'ın Erzurum yerleşkesi ve bu sonucun yapıcısı olan Protestan misyonerlerin Erzurum'da yürüttüğü faaliyetler çizim ve belgelerle kentsel ve mimari ölçekte irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

19. yüzyıl, Protestanlık, Erzurum, Amerika Yabancı Misyon Temsilcileri Birliği, Mimarlık faaliyeti

Abstract

Social and public rights were given to non-Muslim communities with the Edict of Gülhane and the Imperial Reform Edict. As a result, missionary activity was institutionalized in the Ottoman Empire through structures such as schools, printing houses, and hospitals, with the activities focused on Armenians since the first half of the 19th century. Erzurum's Armenian population made it a significant and suitable city for observing missionary activities of which many were carried out there. At that time, the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) was an important Protestant missionary organization because it had the only missionary campus in the center of Erzurum. It located itself in the city with the concept of a central mission with an Upper and Lower House that served as the central station connecting the stations outside of Erzurum.

* Bu makale Kocaeli Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Bölümü'nde Prof. Dr. Oya Şenyurt danışmanlığında Zühal Gürbüz tarafından hazırlanmakta olan doktora tezi kapsamında üretilmiştir.

** **Sorumlu Yazar:** Zühal Gürbüz, Kocaeli Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Bölümü Doktora Öğrencisi, Kocaeli, Türkiye. E-posta: caz_lal@hotmail.com ORCID: 0000-0003-2638-7082

*** Oya Şenyurt (Prof. Dr.) Kocaeli Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Tarihi Bölümü, Kocaeli, Türkiye. E-posta: oya.senyurt@kocaeli.edu.tr ORCID: 0000-0002-3961-6481

Atf: Gurbuz, Zühal, Şenyurt, Oya. "Osmanlı Dönemi'nde Protestan Misyonerlerin Mimarlık Faaliyetine Yönelik Bir İnceleme: Erzurum Amerikan Board (ABCFM) Yerleşkesi." *Art-Sanat*, 19(2023): 255–283.
<https://doi.org/10.26650/artsanat.2023.19.1129441>

For these reasons, the Erzurum ABCFM campus can be seen as one of the end products of the institutionalization of missionary work. This study examines the Erzurum ABCFM campus as well as the activities carried out by the Protestant missionaries in Erzurum on an urban and architectural scale using drawings and documents.

Keywords

19th century, Protestant, Erzurum, American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), architectural activity

Extended Summary

The ban in the Ottoman Empire on the construction of new churches except in special circumstances was lifted in the 19th century. The practices regarding church repairs that had required a sultan's edict were also abandoned, and the fatwa requirement for church repairs was abolished. With the Edict of Gülhane, the principle was introduced of the equality of subjects, while the Imperial Reform Edict accepted all of Ottoman society into civil service. All communities were authorized to open schools under the control of the Education Council. For these reasons, restrictions against missionaries' field of activity had been relaxed. These developments also laid the basis for the missionary activities carried out in Erzurum by Protestant missionaries. Protestants were able to take part in district councils as members and were able to engage in architectural activities using their ideas. This process at first led to the Armenian nation being singled out from different sects, with the initiation of an all-out Armenian revolt in 1895 being unpreventable.

Missionaries' activities were based on these social and political approaches. The only missionary campus of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) was the hub station connecting the missionary stations outside of Erzurum, and as a result of its activities, this campus provides an important research environment that allows missionary studies to be observed from an architectural point of view.

The practices of American architecture during the colonial period (1650-1715) took a revitalized place on the stage of history after the mid-19th century. The schools at the ABCFM campus also bear traces of this colonial revival period of American school architecture in terms of the formation of their facades, which emphasized triangular pedimented roofs, high chimneys, and a symmetrical layout, with a particular focus on the exteriors of entrances, some of which even having balconies above them. The parts of the campus facing the street were constructed with a symmetrical facade, this symmetry being provided by floor moldings, plaster applications, cornerstones and low semi-circular arched rustic jambs crowned with keystones over windows and doors. The main exterior entrances are emphasized with plaster designs on both sides, centered over the main door of the upper mission house and the recessed sections of the entrance to the girls' school. Interior garden and courtyard designs were also effective in shaping the campus.

Protestantism was seen to have emerged as a result of the Reform movement against authority under the leadership of Martin Luther and Jean Calvin and to be a different interpretation of the Christian faith, one that also developed various approaches to the field of architecture. Important Protestant figures had indicated the over-adornment of churches to be a sin, with simplicity in art instead being necessary. They stressed that great celebrations would make reaching out to and comprehending God impossible. These views show how Protestant society had adopted an architectural style approaching simplicity. Classical elements and wooden and stone materials were used in Erzurum's Upper Mission House, thus serving as another example of how the Protestant community and missionary groups preferred simple classicism in their architectural activities, both economically and stylistically.

The classical style was additionally used in both the boys' and girls' school buildings, and this can be considered as a way to study the visibility of the simple classicism that resulted from the missionaries' architectural activities in the Western transition from wooden architecture to stone. Half of the facade of the Upper Mission House is seen to have been built from cut stone, while its other sections were built using rough-hewn stone or just rubble. The rustic arched window with keystones was used only at the entrance, with wooden-framed windows being preferred elsewhere. Meanwhile, the stone was used on all the facades of the boys' and girls' schools that were built after the Upper Mission House.

The ABCFM campus can be evaluated as an architectural result of missionary activity and bears traces of the revivalist style practised both in America and around the world while possessing a simple style more closely resembling the views of the Protestant sect. Although compatible with American and Protestant architectural styles, the indecision in the design of the Upper Mission House attracts attention. Perhaps this unstable style was not just the result of an architectural search but also something born from economic insufficiency. Therefore, the building should be evaluated not only in terms of style but also in terms of cost.

The developments that occurred show how the American missionaries had a significant share in the events of the Protestant missionary activity in Erzurum both socially and architecturally and were also able to penetrate the city and leave an effective trace.

Giriş

Misyon kelimesi sözlükte “görev ve amaç”¹, misyoner ise “görevli olan kimse”² anlamına gelmektedir. Misyon, Hristiyanlığın ilk dönemlerinde Baba tarafından Oğul’un, Baba ve Oğul tarafından Kutsal Ruh’un gönderilişine yönelik teslis öğretisine dayanan tanrısal iradenin betimlenme biçimi olmasının yanı sıra kilise tarafından resmen vaaz için görevlendirilme eylemidir³. 16. yüzyılda Ignatius Loyola tarafından misyon ve misyonerlik (missionary) kavramları hristiyan milletlerce kolonilere kilise görevlileri göndermeyi esas alan yönüyle sömürge bölgelerini hristiyanlaştırma hedefi taşımaktadır. Hristiyanlığın yerliler arasında yayılması amacıyla görevlendirdiği kilise temsilcilerine misyoner, misyonerlerin gittikleri ülkelere ise misyon ülkeleri denilmiştir⁴. Misyonerlerin çıktıkları bu yolda ihtiyaç duydukları finansman ve himaye ihtiyacı, devlet yöneticilerinin diğer ülkelerde yürütebilecekleri ekonomik, siyasi ve sosyal politikaların bir aracı olunca⁵ emperyalizmle ilişkisinin çağrıştırdığı olumsuz anlamdan dolayı misyonerlik kavramı yerine “evangelizm” ve “evangelizasyon” gibi kelimeler kullanılmaya başlanmıştır⁶.

Yardıma muhtaç nüfusa temas etmenin bir yolu ve yöntemi olarak okul, matbaa, hastane gibi kurumlarla çeşitli coğrafyalarda yer edinen misyonerlik hareketinin Osmanlı coğrafyasında 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren etkili olduğu bilinmektedir. Hareketin Osmanlı topraklarındaki var oluş süreci, dağılma hâlindeki Osmanlı toplumu bir araya getirme, düzeni ve merkezî gücü hukuki boyutlar çerçevesinde yeniden tesis etme gibi hedeflerle⁷ ilan edilen Tanzimat Fermanı’ndaki “tebaanın eşitliği” hükmüyle temellendirilerek Islahat Fermanı’nda, bütün Osmanlı tebaasının devlet memuriyetlerine kabul edilmesi ve devletin askerî-mülki okullarına girme hakkına sahip olması⁸, bütün cemaatlere Maarif Meclisi’nin kontrolünde sanayi eğitimi veya genel eğitim verecek okullar açma yetkisinin tanınması⁹ ilkeleriyle desteklenmiştir. Belirtilen gelişmeleri Osmanlı coğrafyasında misyonerliğin kurumsallaşması yönünde atılan adımların miladı şeklinde değerlendirebilmek mümkündür.

1 Türk Dil Kurumu, “misyon”, erişim 30 Kasım 2022, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=misyon>.

2 Türk Dil Kurumu, “misyoner”, erişim 30 Kasım 2022, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=misyoner>.

3 Eugene Hillman, *The Church as Mission* (London: Sheed and Ward, 1996), 36.

4 David J. Bosch, *Transforming Mission, Paradigm Shifts in Theology of Mission* (New York: Orbis Books, 1991), 227-229.

5 Barış Kerimoğlu, *Zehirli Sarmaşık Misyonerler* (İstanbul: Ulus Yayınları, 2004), 16.

6 Şinasi Gündüz, “Misyonerlik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 30 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 193-199.

7 Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri: 1789-1980* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 75-76.

8 Bilâl Eryılmaz, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi* (İstanbul: Risale Basın Yayın, 1996) 115-116.

9 Mustafa Akyul, “Osmanlı Devleti’nin Yıkılmasında Misyonerlik Faaliyetlerinin Etkileri”, (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2007), 62-63. Osmanlı’da 1869 yılından itibaren açılan sanayi okullarının misyon okullarında aldıkları eğitimle Ermeniler’in neredeyse tekel oluşturmaya başladıkları zanaatlarda Müslümanları yetiştirmek amacıyla kurulduğu belirtilmektedir. Esra Danacıoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3 (2000), 143.

Osmanlı devletinde farklı pek çok cemaat tarafından gerçekleştirildiği bilinen misyonerlik faaliyetlerinin Protestanlarca *Church Missionary Society, British and Foreign Bible Societies, Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church (BFMPC)*¹⁰ gibi kurum veya kuruluşların yanı sıra nispeten daha etkili biçimde Amerikan kökenli *American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)* tarafından yürütüldüğü bilinmektedir.

Osmanlı Devleti, 1810 yılında Boston'da kurulan Amerikan Board'ın misyonerlik kapsamında faaliyet göstereceği ülkeler arasında 1819 yılında yer almış¹¹ ve Protestan toplumunu 1850 yılında resmî olarak tanımıştır¹². Amerikan Board'ın Osmanlı Devleti'nde yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri 1849 yılına dek "Türkiye Misyonu"; 1849 sonrasında on yıl süreyle "Ermeni Misyonu" şeklinde tanımlanmış; 1856 yılından itibaren Ermeni Misyonu, Kuzey ve Güney olmak üzere iki koldan çalışmalarına devam etmiştir. 1859 yılında misyon bölgelerinde yapılan yeni bir düzenleme ile Kuzey ve Güney Ermeni misyonlarının¹³ Batı Türkiye, Merkezî Türkiye ve Doğu Türkiye Misyonu olmak üzere üç bölgeye ayrıldığı bilinmektedir¹⁴. Bugünkü Doğu Anadolu Bölgesi'ni ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin bir bölümünü kapsayan Amerikan Board'ın "Doğu Türkiye Misyonu"nda¹⁵ yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin gerçekleştirildiği en eski istasyon Erzurum'dur¹⁶. 1839 Eylül'ünde Amerikan Board misyonerlerinden Jackson, istasyon kurma çalışmaları için Erzurum'a hareket etmiş; örgüt tarafından ilk etapta Bursa, İzmir, Trabzon ve Erzurum istasyonları teşkilatlandırılmıştır¹⁷.

Erzurum hem Ermeni misyonunun farklı bir kolu olarak değerlendirilebilecek ülkenin doğu kısmının en eski istasyonu hem örgütün ilk teşkilatlandığı merkez istasyonlardan biri hem de yoğun Ermeni nüfusa¹⁸ sahip olmasından ötürü Protestan Amerikan Board Örgütü'nün Osmanlı coğrafyasında ağırlıklı olarak Ermeni cemaat üzerinden yürüttüğü misyonerlik faaliyetlerinin gözlemlenebileceği önemli bir araştırma mecrasıdır. Eyalette çeşitli misyonerlik çalışmaları yürütülmüş olsa da Amerikan

10 Tansu Şana, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Katolik Cizvitler ile Protestan Misyonerler Arasında Osmanlı'da Suriye ve Lübnan Vilayetlerinde Yaşanan Eğitim Rekabeti" (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2019), 31-43.

11 Ayhan Öztürk, "Amerikan Board'un Kuruluşu, Teşkilatlanması ve Osmanlı Devleti'nde Kurduğu Misyonlar", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2007), 65-66.

12 Frank Andrews Stone, *Academies For Anatolia* (London: University Press of America, 1984), 70.

13 Yücel, "Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'un Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması", 48-57.

14 Gülbadi Alan, "Amerikan Board Okulları ve Türk-Ermeni İlişkilerinde Oynadıkları Roller", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (2001), 155.

15 Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika (Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları)* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000), 117.

16 Yücel, "Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'un Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması", 136-143.

17 Yücel, "Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'un Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması", 13.

18 *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, c. 2, (Ankara: T.C. Başkanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996), 56.

Board'ı Erzurum merkezde meskûn tek misyoner yerleşkesine sahipliği, “Alt- Üst Misyon Evi” şeklinde bir kavramla kentte açıkça yer edinmesi, Erzurum'un dış istasyonlarının bağlandığı merkez istasyon olarak faaliyet göstermesi açısından farklı bir yerde konumlandırmak mümkündür. Bu çalışmada belirtilen sebeplerle misyonerliğin kurumsallaşma sürecinin sonuç ürünlerinden biri olarak değerlendirilebilecek organizasyonun Erzurum yerleşkesi ve bu sonucun yapıcısı olan Protestan misyonerlerin Erzurum'da yürüttüğü faaliyetler, çizim ve belgelerle kentsel ve mimari ölçekte ir- delenmiştir.

1. Arşiv Belgelerine Göre Protestan Misyonerlerin Erzurum'da Misyonerlik Faaliyetleri

Protestan misyonerler, Erzurum'a 1839'dan itibaren yerleşmeye başlamıştır¹⁹. Protestanların Erzurum'daki varlığını gösteren başka bir bilgi, 1844 tarihli arşiv belgesidir. Osmanlı Hükümeti Hariciye Nezareti tarafından işleme alınan belgede Amerikalı papazların Erzurum'daki Ermenilere yönelik Protestanlaştırma faaliyetlerinden söz edilmekte; belirtilen papazların bu faaliyetlerinden alıkonularak buldukları yerlerden uzaklaştırılması gerektiğine değinilmektedir²⁰. 1858 tarihli bir diğer arşiv belgesinde ise Amerikalılardan farklı olarak İngilizlerin de sürece dâhil olduğu görülmektedir. Bir yönüyle İngilizlerin Protestanların koruyuculuğunu üstlendiği²¹ görüşünü destekleyen diğer bir yönüyle bu görüşün toplumsal aidiyet bağlamında çeşitli karışıklıklar yarattığını gösteren bu belgede Ermeniler'den Protestan mezhebini kabul edenlerin İngiltere'nin himayesine girmediği belirtilirken diğer tebalara ne şekilde muamele ediliyorsa Osmanlı tebasından olan Protestanlara da o şekilde davranılacağına²² dair Osmanlı hükümeti tarafından yapılan uyarı dikkat çekmektedir.

Belirtilen gelişmeler sonrasında Protestan milletinin meclise girmesini sağlayacak derecede etkili bir misyonerlik faaliyetinin yürütüldüğü teziyle de desteklenebilecek bir karar alınmış, 1859'da Erzurum'a tabi Hınıs Kazası Meclisi'ne devlet tarafından Protestan milletinden azalar tayin edilmiştir²³. Her ne kadar süreç, Hınıs kazasında Ermeniler ile Protestanlar arasında çıkan çatışmalarda Ermeni milletinden bir kişinin ölmesi²⁴ gibi mezhep farklılıklarından ötürü doğan çeşitli anlaşmazlıkları beraberinde getirse de devlet Protestanlara yönelik yanlış tutumlarda bulunulmaması gerektiği

19 William E. Strong, *The Story of The American Board* (Norwood: The Pilgrim Press, 1910), 102.

20 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT) 4/18, 8 Cemazeyilevvel 1260 [26 Mayıs 1844].

21 Tuncer Günay, *Misyonerler ve Fener Rum Patrikhanesi* (Ankara: Berikan Yayınları, 2002), 158-168.

22 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT) 257/50, 13 Safer 1275 [22 Eylül 1858].

23 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT) 306/63, 26 Safer 1276 [24 Eylül 1859].

24 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT) 342/67, 5 Muharrem 1277 [24 Temmuz 1860].

talebini²⁵ yinelemiştir. Bu tür durum ve olaylar o dönem için Protestan misyonerlerin yürüttüğü faaliyetlerin Protestan yapılmak istenen Ermeni toplumu nezdinde etkili bir karşılığının olmadığını göstermektedir.

1844 yılında Ermenileri Protestan yapmak isteyen papazların şehirden uzaklaştırılmaları yönündeki görüşlerin 1860 yılında çıkan huzursuzluğa rağmen Protestanları koruyan bir yaklaşıma dönüşmesi ilgi çekicidir. Bu durumun ortaya çıkış sebebinin yabancı ülkelerin müdahaleleri veya Islahat Fermanı (1856)'nda gayrimüslimlere verilen haklar ile yakın ilişkili olduğu sanılmaktadır. Yürütülen etkili misyonerlik faaliyetinin sonucu olarak değerlendirilebilecek gelişmelerin bir diğeri misyonerlerin mimari alandaki oluşumlarıdır. Bunları da yine gayrimüslim cemaatlere verilen haklardan bağımsız düşünmek mümkün değildir.

II. Mahmut Dönemi'nde (salt. 1808-1839) bulunacağı beldenin nüfusu, uygunluk gibi durumlar dışında Hristiyanların yeni kilise inşa etmelerine yönelik yasağın kaldırıldığı; kilise tamirlerinde padişah fermanı gerektiren uygulamalardan vazgeçilerek bu mecburiyetin yeni inşa olunacak kiliseler için sürdürülmesi görüşünün benimsendiği bilinmektedir. Islahat Fermanı'nda ise bu hükümlere ek olarak kilise tamiri için fetva gerekliliği şartı kaldırılmış²⁶; bütün cemaatler, Maarif Meclisi kontrolünde eğitim okulları açmaya yetkili kılınmıştır²⁷. Bu hükümler dizgesinin Erzurum ilinde 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Protestan misyonerlerin mimari faaliyetlerindeki artışı beraberinde getirdiği görülmektedir.

Erzurum'da 1866 yılında Kiğı kazasında²⁸; 1871 yılında Çevirme köyünde²⁹; 1872 yılında Erzurum taraflarında Ermeni Protestan kilise³⁰ yapımına dair belgeler bulunmaktadır. Misyonerlerin inşa faaliyetlerinin sadece algılanabilir, tanımlı veya ruhsatlı bir mekân yaratma amacı taşımadığı; o dönem hanelerin okul veya kiliseye dönüştürülmesi gibi gelişmelerin de söz konusu olduğu³¹ bilinmektedir. 1890 tarihli bir arşiv belgesinde Erzurum'da Protestan milletinin şahsa ait ev yapmak üzere ruhsat aldıktan sonra bunu okul tarzında inşa ettikleri ve bu binanın toplanan bağışlarla kilise hâline getirildiği belirtilmektedir³².

25 BOA, HR.MKT.342/67.

26 Süheyl Alemdar, "Osmanlı Devleti'nde Kiliselerin Tamir ve İnşası" (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2012), 55-77.

27 Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980), 41.

28 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade-i Hariciye (İ.HR..) 221/12846, 2 Rabiulahir 1283 [14 Ağustos 1866].

29 "Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade-i Hariciye (İ.HR..) 252/15007, 10 Şevval 1288 [23 Aralık 1871].

30 "Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade-i Hariciye (İ.HR..) 255/15220, 2 Cemazeyilahir 1289 [7 Ağustos 1872].

31 Oya Şenyurt, "Mekânın 'İttihâz': Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Cizvitlerin Kayseri ve Adana'da Bazı İnşaat Faaliyetleri", *Medeniyet Sanat Dergisi* 5 (2019), 91-103.

32 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT) 1813/109, 19 Recep 1308 [28 Şubat 1891].

Diğer önemli bir belge, 1874 yılında Erzurum'un Golbi Mahallesi'ndeki Gümrükarkası Caddesi'ndeki papazhane arsası üzerine bir Protestan kilisesinin inşa edileceğine yöneliktir.³³ Bu kilise Erzurum il merkezinde konumlanmış tek misyoner yerleşkesinin bir parçasıdır. 19. yüzyıl Erzurum haritasında merkezde sadece Protestan değil Katoliklerin de kilise, okul gibi yapıları vardır; ancak Amerikan Board'ın bu yerleşkesi kendi belgelerinde açıkça bir misyon olarak tanımlanmış olmasından ötürü diğerlerinden ayrılmaktadır.

2. Erzurum'da Amerikan Board'un Faaliyetleri ve Erzurum Yerleşkesi

Amerikan Board'un öncelikli olarak teşkilatlandığı istasyon olması³⁴ gerekçeyle önemli bir merkez şeklinde nitelendirilebilecek Erzurum'da ilk Protestan kilisesi Amerikan Board tarafından 1847 yılında açılmıştır. Örgütün Erzurum yapılanmasındaki ibadethanelerin ve buralarda çalışan cemaatin sayısının uzun yıllar aynı kaldığı bilinmektedir; ancak 1860 yılından sonra Doğu Türkiye Misyonu sınırlarına katılmasının bir sonucu olarak eyaletin dış istasyonlarının teşkilatlanması, belirtilen dönem ve sonrasında Erzurum istasyonu ve çevresindeki Protestan sayısındaki artışı beraberinde getirmiştir³⁵. 1839'dan itibaren Amerikalı çalışanların faaliyet gösterdiği istasyonda 1850 yılı sonrasında merkezde ve merkeze bağlı dış istasyonlarda yerel halktan da görevliler çalıştırılmaya başlanmış; 1853 yılında 2 karma okul açılarak 20 öğrenci ile eğitim faaliyeti sürdürülmüştür. Kuruluşunda toplam 2 Amerikalı ile faaliyetlerine başlayan istasyonunun 1914 yılına geldiğinde 8 Amerikalı ve 27 yerli çalışanın bulunduğu bilinmektedir. İstasyonda bulunan hastane için 1889 yılında sağlık çalışanlarının görevlendirilmesi ile birlikte 1914 yılında toplam 787 hastaya hizmet verilmiştir³⁶.

Literatürde hastane, eğitim, ibadethane gibi kurumlarla eyalette var olduğu gözlemlenen oluşumun 1874 tarihli arşiv belgesinde Erzurum vilayeti Golbi Mahallesi Gümrükarkası Caddesi papazhane arsası üzerine bir kilise³⁷ inşa olunmasına dair isteği dikkat çekmektedir. Çeşitli kaynak ve arşiv taraması sonucu kilisenin Amerikan Board'ın Erzurum merkezde hastane, eğitim, yetimhane gibi birimlerden oluşan tek misyoner yerleşkesinin bir parçası olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

33 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdeti Adliye (C..ADL)65/3931, 14 Ramazan 1291 [25 Ekim 1874]. Golbi mahallesi olarak belirtilen yerin BOA'da bulunan Arap harfli metinlerden yanlış okunarak böyle ifade edildiği, doğrusunun Gölbaşı mahallesi olduğu sanılmaktadır.

34 Yücel, "Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'un Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması", 13.

35 Yücel, "Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'un Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması", 136-143. Tezde Erzurum istasyonuna bağlı olarak oluşturulmuş dış istasyonlar 1853'te Humus; 1860'ta Çevirme, Haramik; 1862'de Erzincan, Melikhan; 1867'de Elpis, Komatzor; 1868'de Ordu, Sane, Göklü; 1869'da Pert, Heslu, Kaghki, Karakilise, Kars; 1870'de Kozlu; 1871'de Boznaz, Yediveren, Hasdur; 1872'de Hazark, Pakariç, Karabazar, Beyazıt; 1875'de Semen; 1876'da Giresun; 1880'de Karaköprü, Sınren, Hazlag; 1894'de Suveren, 1897'de Esteku, 1910'da Karaçoban şeklinde belirtilmiştir.

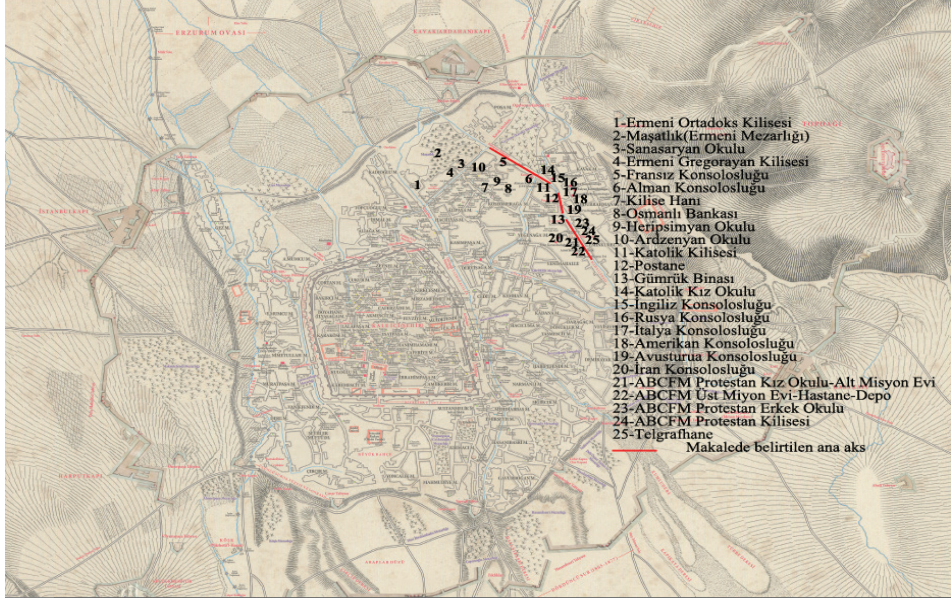
36 Yücel, "Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'un Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması", 136-143.

37 BOA, C..ADL. 65/3931.

Önemi itibariyle kentteki konumunun tesadüf olmadığı düşünülen yerleşkenin mevki analizini yapabilmek adına Erzurum eyaleti hakkında çeşitli veriler sunan ateşelikler veya konsolosluk raporlarındaki haritaların belirtilen kurumların misyonerlik faaliyetleri ile olan yakın ilişkisinden ötürü önemli bir kaynak olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'ne İngiltere tarafından askerî ateşe olarak gönderilen İngiliz Yüzbaşı F. R. Maunsell'in 1892 tarihli raporu baz alınmıştır. Rapor da Karadeniz'den iki yol, güney batıdan iki, batı tarafından üç, doğudan altı yol ve güneydoğudan üç yol burada buluştuğundan Erzurum, Osmanlı topraklarının doğu kısmındaki bütün yollar için stratejik öneme sahip bir kavşak şeklinde tanımlanmakta, Topdağı'nı içeren tabyalı bir eserle yapılmış surların çevrelediği şehrin surların içini tam dolduramaması sebebiyle kalan boş yerlerin bahçeler, kabristan ve çöp yığınları ile kaplı olduğundan bahsedilmektedir. İngiltere, Fransa, Rusya konsolosluklarına ev sahipliği yapan şehrin ortasında yüksek bir konumda harabe hâlinde eski bir yapı olan İç Kale, kalenin güneyinde düzensiz sokaklarla birbirlerinden ayrılmış en iyi konut ve ticari alanlar ve şehrin kuzeyinde geniş sokaklara sahip Ermeni Mahallesi'nin bulunduğu belirtilmektedir³⁸.

19. yüzyıl Osmanlı haritasından bakıldığında da bu bilgiyi doğrular nitelikte sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir (**G. 1**). Kentin en kuzeyinde dış surlara yakın bir şekilde kale içi olarak adlandırılan “şehir” kısmının dışında konumlanmış Maşatlık, Rum Ortodoks Kilisesi, Ermeni Gregoryan Kilisesi, Ermenilere ait olduğu bilinen Sanasaryan Okulu'nun bulunduğu yapı adası yer almaktadır. Bu yapı adasının güney doğu kısmında kırmızı renkle belirtilmiş olan aks, Amerikan Board yerleşkesinin birimlerine gelene kadar batıda Fransız Konsolosluğu, Alman Konsolosluğu, Kilise Hanı, Osmanlı Bankası ve çeşitli Ermeni okulları, Katolik Kilisesi, Postane ve Gümrük Binası ile doğuda Katolik Kız Okulu, İngiliz, Rus, İtalyan, Amerikan ve Avusturya Konsoloslukları ile tanımlanmaktadır.

38 Yahya Yeşilyurt, “Erzurum Yerel Tarih Araştırmaları Açısından İngiliz Ulusal Arşivlerinin Önemi (19. Yüzyıl)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)* 55 (2016), 608-609.

G. 1: Osmanlı dönemi Erzurum şehir haritası(M. Küçükuşurlu-M.T. Tüfekçi). Amerikan Board Yerleşkesine ait yapıların dışındaki diğer birimler haritanın üzerinde belirtilmiştir (http://erzurumarsivi.com/?page_id=211)

Aksın Amerikan Board yerleşkesi ile komşuluk eden kısmı günümüzde Nene Hatun Caddesi olan Emin Kurbu Caddesi- Gümrük Caddesi'dir. Caddenin iki tarafında da yerleşkeye ait yapılar bulunmaktadır. Batıdaki yapı adasında kız okulu, Üst Misyon Evi, hastane, ahır/depo ve yerleşkeden farklı olarak Gümrük Binası ve İran Konsolosluğu yer almaktadır. Caddenin doğusundaki yapı adasında ise bir Protestan Kilisesi, bir erkek okulu ve yerleşkeden bağımsız bir telgrafhane vardır.

Şehrin en kuzeyinde yer alan Ermeni cemaatine ait kilise, okul gibi yapı birimleri ile Amerikan Board yerleşkesi, çeşitli konsolosluk, ulaşım ve haberleşme yapıları arasında güçlü bir bağ kuran aks belirtilen yapı birimlerinin kentsel komşuluğunu tanımlamaktan öte çeşitli tarihsel olgularla örnekleneyeceği üzere bu birimler arasındaki gerçek bir bağın veya birlikteliğin de bir sembolü olmalıdır.

Mesela “Washington Post” gazetesinde yayınlanan bir yazıda Erzurum Amerikan Konsolosu'nun misyonerlerin Ermeni olayları esnasında elli bin Ermeni çocuğun yetim kaldığı şeklinde söylemlerinin olduğunu belirtmesi; misyonerlerin sesini duyurmasının bir yolu veya yöntemi olarak konsoloslukların seçildiğini göstermektedir³⁹. Van'dan Bitlis'e gelen Erzurum Protestan Okulu öğretmenin İngiliz konsolosuyla birlikte Bitlis'te misafir olarak kalması, öğretmenin bir gün sonra, konsolosun bir-

³⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Muamelat (DH.TMIK.M..) 27/45, 3 Ramazan 1314 [5 Şubat 1897].

kaç gün sonra Erzurum'a dönmesi⁴⁰, Hınıs'ta ikamet eden Protestan Vaizi Arşak Tütüncüyan'ın Amerika misyonerleri vasıtası ile konsoloslara devlet aleyhinde asılsız şikayette bulunması⁴¹ vb. belgeler de konsolosluklar ile misyonerler arasındaki ilişkiyi görülür kılan örneklerden birkaçıdır. Diğer bir belge ise Amerikan misyonerlerinin kendi aralarında müzakerelerde bulunmak üzere Van'da toplanma isteklerinin Erzurum İngiltere konsolosu tarafından Erzurum Valisi'ne bildirilmesidir; ancak Erzurum'da bulunan misyonerlerden Stapleton'nun Van'a gitmesi uygun bulunmamıştır⁴².

G.2: Erzurum Amerikan Board İstasyon Grubu (1908). Grubun fotoğrafında en arka tarafta sağdan ilk sırada Bayan Stapleton ve hemen yanında Bay Stapleton, ön tarafta ise Stapleton'un çocukları vardır⁴³.

(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/43960>)

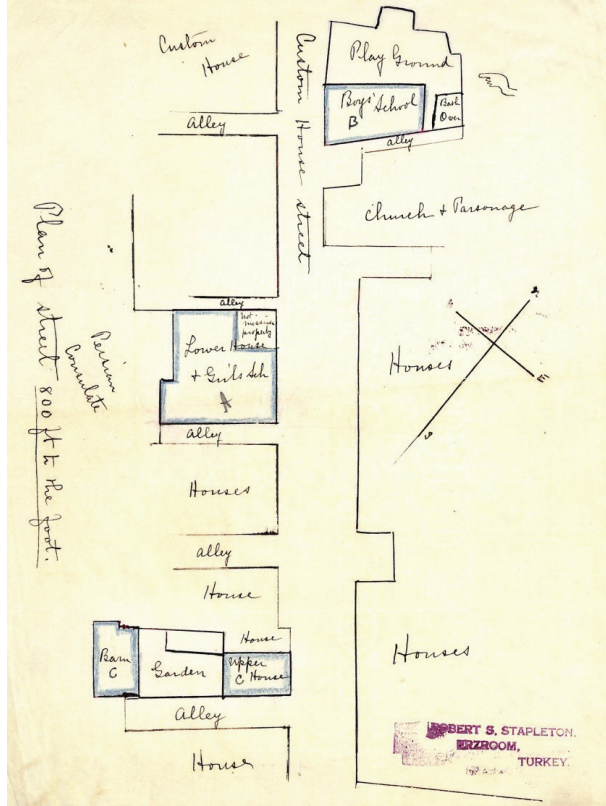
Kentsel konumu itibarıyla ulaşım, haberleşme, konsolosluklar gibi yapı birimleri ile olan yakın ilişkisinden ötürü dikkat çeken yerleşke hakkında Amerikan Board misyoneri olan Robert Stepleton'un isminin bulunduğu kaşeli veya imzalı çizimler ve resimler üzerinden fikir sahibi olunabilmektedir.

40 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Muamelat (DH.TMIK.M..) 205/49, 12 Şaban 1323 [12 Ekim 1905].

41 "Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR.) 395/38, 5 Mart 1324 [18 Mart 1908]."

42 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR.) 348/105, 30 Haziran 1321 [13 Temmuz 1905].

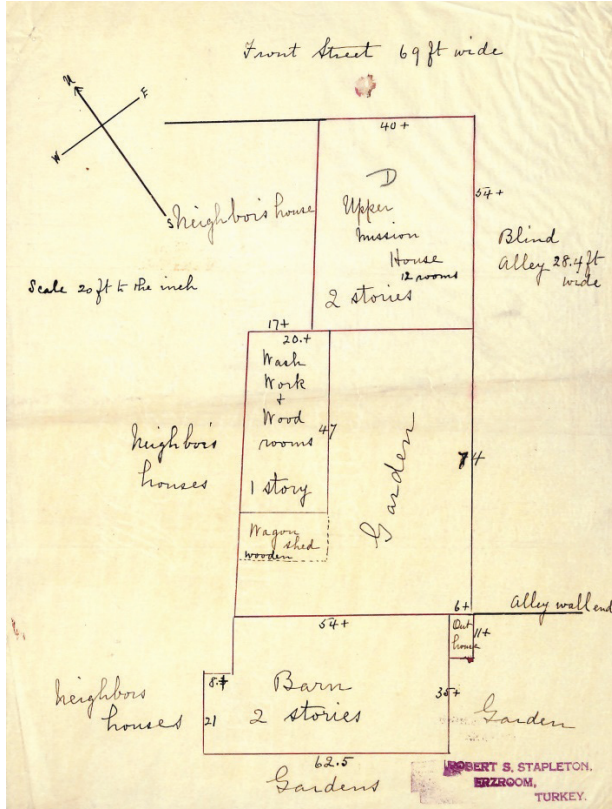
43 G.2, G.3, G.4, G.5, G.7, G.8, G.9, G.10, G.11, G.12, G.13, G.14 tr. Salt Araştırma, American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) ARIT izniyle kullanılmıştır.

G. 3: Amerikan Board Yerleşkesi, Amerikan Board Arşiv⁴⁴
(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45871>)

Amerikan Board yerleşkesi genel krokisinde Customs House Street şeklinde yazılmış Gümrük Caddesi 19. Yüzyıl Erzurum kent haritasında kırmızı ile belirtilen aksın (G. 1) Amerikan Board Yerleşkesi'ne komşu olan kısmı günümüzdeki Nene Hatun Caddesi'dir. Protestan Kilisesi, bir erkek okulu, Üst Misyon Evi, ahır/depo, bir kız okulu ve kız okulu ile bitişik Alt Misyon Evi bu aksı yani Gümrük caddesini tanımlayan Amerikan Board yerleşkesinin birimleridir (G. 3).

44 1874 yılında Erzurum'un Golbi Mahallesi'ndeki Gümrükarkası Caddesi'nde papazhane arsası üzerine bir protestan kilisesinin inşa edileceğine dair BOA belgesinde belirtilen bu kilisenin krokide (G. 3) gösterilen kilise olduğu sanılmaktadır. Çünkü krokideki (G. 3) kilise, gümrük binasının arkasındaki caddede (Customs House Street) ve papazhane arsasında (Church+Parsonage) yer almaktadır. Bk. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdeti Adliye (C..ADL) 65/3931, 14 Ramazan 1291 (25 Ekim 1874).

G. 4: Üst Misyon Evi, ahır/depo, bulaşikhane ve marangozhane (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45871>)

Amerkan Board yerleşkesinin birimlerini içeren genel krokinin (G. 3) detaylandırılmış çizimlerinden ilki (G. 4) kuzey batı tarafında komşu evler kuzey doğuda çıkmaz bir sokak ile sınırlı olan iki katlı Üst Misyon Evi'ni, bulaşikhane ve marangozhane olarak iki kısımda işlevlendirilen tek katlı bir yapıyı, iki katlı ahır/depoyu ve bir de iç bahçeyi kapsamaktadır. Kroki de ahır/depo, bulaşikhane, marangozhane ve iç bahçeye doğrudan herhangi bir girişin belirtilmediği görülmektedir; ancak Üst Misyon Evi'nde tasarlanan bir çıkışla iç bahçeye bu sayede de diğer birimlere ulaşılabilir (G. 10).

G.5: Resmin arkasında Üst Misyon Evi yazmaktadır
(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/46842>)

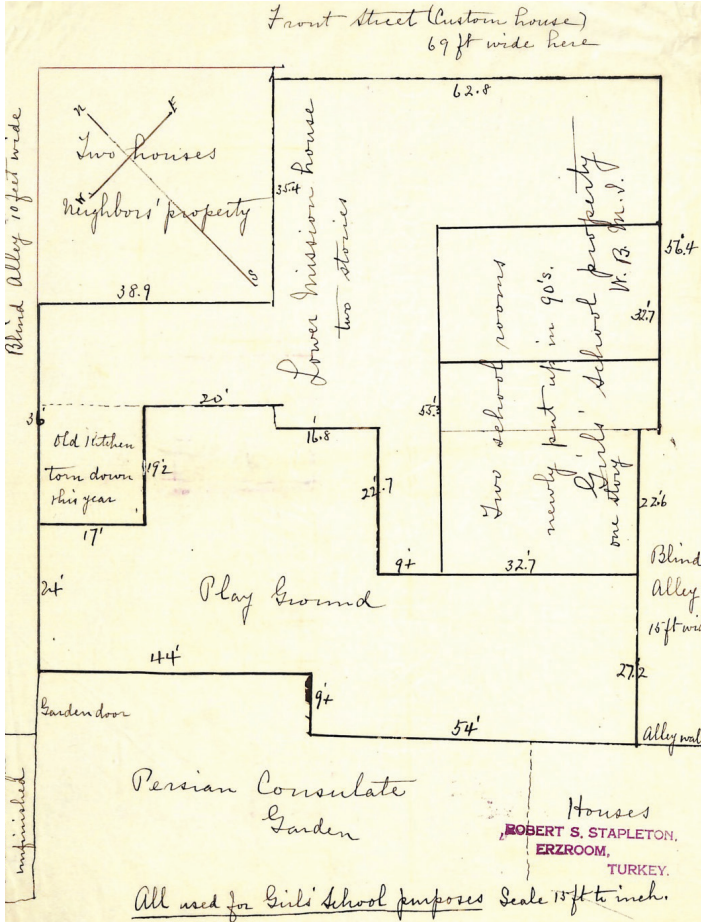
Plan şemasının kabaca dikdörtgen biçiminde tasarlandığı görülen Üst Misyon Evi, Gümrük Caddesi hattına göre şekillendirilmiştir (G. 4). Ana cephenin sadece zemin kat için geçerli olsa da köşe taşı biçimi verilmiş rustik plasterlerin açıkta bırakılması ile tanımlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Cephedeki yarım daire şeklindeki kemerli portik, koç boynuzu kabartma başlıklı iyonik antrasit taş plasterlerin arasına ortalı bir şekilde konumlandırılarak anıtsal bir giriş yaratılmıştır. Girişin iki tarafında iki adet olmak üzere dört pencere yer almaktadır. Pencereelerde yarım daire kemerli söve kullanılarak kemerler kilit taşı ile taçlandırılmıştır.

Zeminde yaratılmaya çalışılan anıtsal etki tüm cephede gözlemlenememektedir. Zemin katta gerek köşe taşı izlenimi verilmiş sade plasterler gerekse kemerli portiği tanımlayan koç boynuzu kabartma başlıklı plasterler (G. 6) sonraki katta kesilmiştir. Zemin katta anıtsallığı kuvvetlendiren kesme taşlı kemerli pencereler birinci katta kullanılmamış bunun yerine ahşap çerçeve bölmeli dikdörtgen pencereler tercih edilmiştir. Belirtilen yaklaşımlardan ötürü cephe klasist bir yaklaşıma öykünen ancak malzeme yetersizlikleri veya ekonomik olanaksızlıklar sebebiyle tam olarak uygulanamadığı sanılan bir tasarıma sahiptir. Balkonda yer alan stilize edilmiş sütunlar, çatı kornişindeki profilli silmelerin üzerindeki attika yüzeyinin farklı bir yorumlanış biçimi olarak görülebilecek çatıdaki kafes korkulukların yarattığı mağribi izler ve zemin kattaki klasist anlatım cephede genel olarak eklektik bir üsluba yer verildiğini göstermektedir.

Bina yığma yapım tekniği ile inşa edilmiştir. Ana cephenin zemin katında kullanılan antrasit kesme taşlardan farklı olarak diğer cepheler eğri ek yöntemi ile uzatıldığı sanılan düzenli aralıklı ahşap hatıllarla desteklenen moloz taş veya kaba yontu taşlar ile oluşturulmuştur. Dikdörtgen formulu ahşap pencerelere ait lentolar, üzerlerindeki hatılla bütünlük teşkil edecek biçimde konumlandırılmıştır.

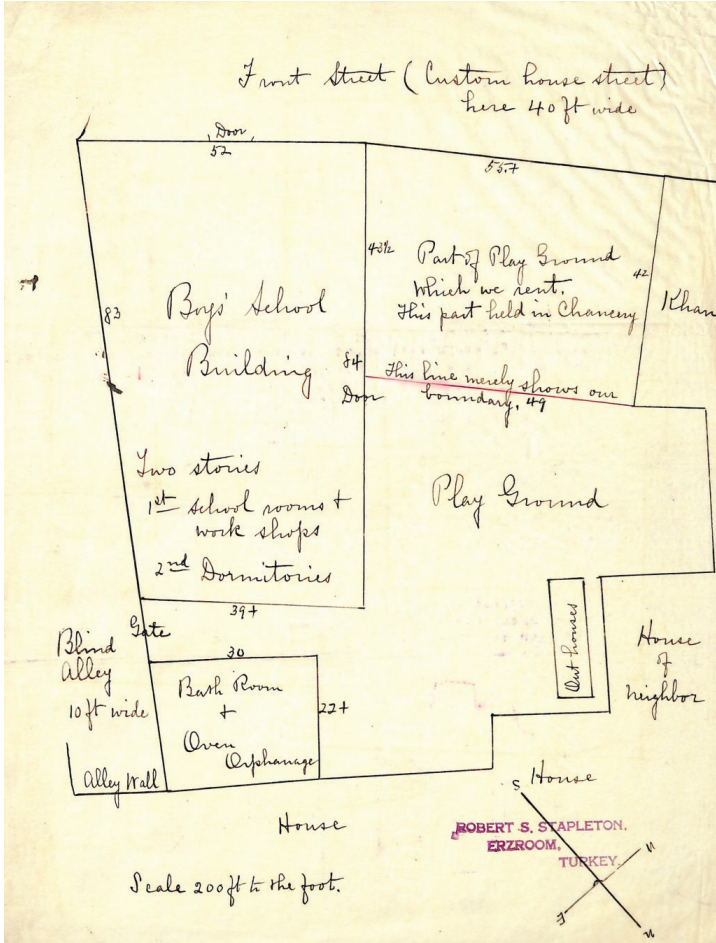

G. 6: Koç boynuzu kabartma başlıklı plasterler ve kesme taşlı kemerli pencereler (Z. Gürbüz, 2022)

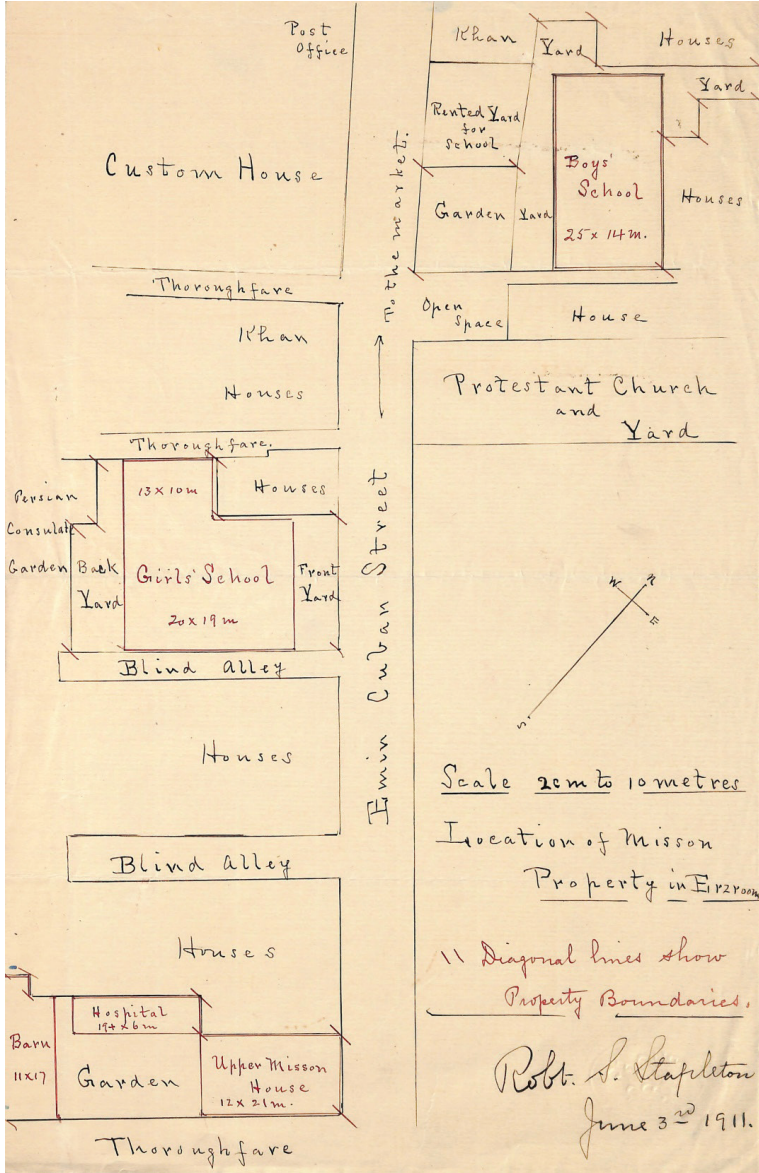
G. 7: Kız okulu ve Alt Misyon Evi (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45871>)

Bütün yerleşkeyi gösteren ana krokinin (G. 3) daha detaylı olarak çizilmiş diğer birimleri güneydoğu yönündeki çıkmaz sokağa bitişik kısımda yer alan ve iki okul odasından oluşan tek katlı kız okulu ve Gümrük Caddesi'ne bakan iki katlı Alt Misyon Evi'dir. Bu yapıların bulunduğu parselle komşu olan Rus Konsolosluğu, krokinin güneybatı kısmında yer alan oyun alanı ile kız okulu ve Alt Misyon Evi'nden ayrılmaktadır (G. 7).

G. 8: Erkek okulu (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45871>)

Ana krokinin (G. 3) diğer bir parçası ise iki katlı erkek okuludur. Plan şeması olarak kabaca dikdörtgen biçiminde tasarlanmış, Gümrük Caddesi hattına göre şekillendirilmiştir. Birinci katında okul odaları yani sınıflar, ikinci katında yurtlar yer almaktadır. Bundan başka aynı yapı adasında okuldan bağımsız banyo ve yukarı katında yetimhane olan bir yapı daha vardır. Krokide kırmızı çizgi ile belirtilen hattın kuzey doğusunda kalan kısım misyonerlerin yapı izin sınırı olarak belirtilmiş ve oyun alanı olarak tasarlanmıştır (G. 8).

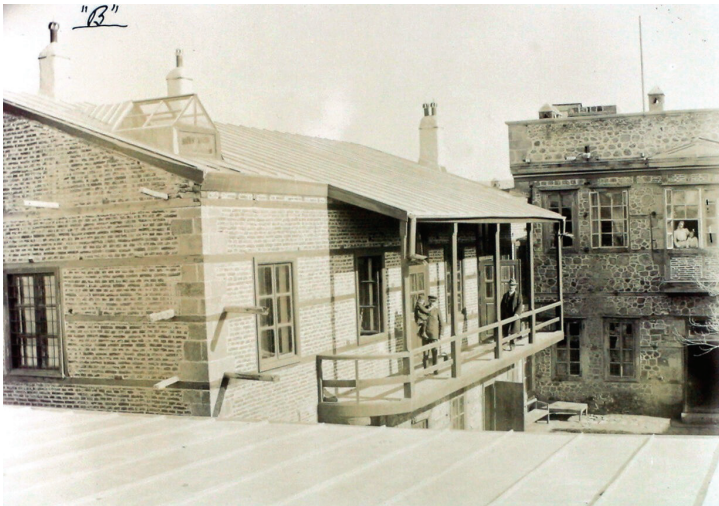
G. 9: 1911 tarihli Amerikan Board Yerleşkesi
 (https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45871)

Amerikan Board'un arşiv bilgileri incelendiğinde yerleşkenin birimlerini içeren tarihi belirsiz genel krokiden (G. 3) başka 1911'e tarihlenmiş başka bir genel krokinin daha var olduğu görülmüştür (G. 9). Bu kroki (G. 9) diğerinden (G. 3) farklı olarak Üst Misyon Evi ve ahır/depo kısmının iç bahçesinde yer alan marangozhane-bulaşıkhanenin bulunduğu yerin hastane yapısı olması, erkek okulunun caddeden bir bahçe ile geri çekilerek tasarlanması, erkek okulunun yanındaki banyo ve yetimhane kısmına

yer verilmemesi, daha önce kör caddeye cephe veren kız okulunun ana caddeyi görecek biçimde konumlanması, Alt Misyon Evi'nin olmayışı ve Gümrük Caddesi'nin Emin Kurbu Caddesi olarak isimlendirilmesi ile dikkat çekmektedir (G. 9).

G. 10: Resmin arkasına hastane kısmının alt odaları (Mutfak, Bulaşıkhanesi, Marangozhane ve Giriş Holü)/ Robert Stapleton/ Resim 1906 yazmaktadır. (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/42974>)

G. 11: Resmin arkasına Üst Misyon Evi'nin bahçesinde yer alan Erzurum hastane odaları/ Robert Stapleton/ Resim 1906 yazmaktadır. Karşıda görünen yapı Üst Misyon Evi'dir. (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45889>)

Fotoğrafın arkasına düşülen nottan alt katının mutfak, bulaşıkhanesi, marangozhane ve giriş mahallerinden oluştuğu anlaşılan iki katlı hastane yapısı (G. 10) 1911 tarihli genel kroki ile örtüşmektedir (G. 9). Belirsiz tarihli krokide (G. 3) hastane yapısına

rastlanmamaktadır ancak onun yerinde bulaşikhane ve marangozhane birimlerini kapsayan tek katlı bir bölümün olduğu görülmektedir. Bu bölümün üzerine sonradan bir kat daha çıkılarak hastane odaları yapılmıştır.

1906 tarihli fotoğraf hem Üst Misyon Evi'nden iç bahçeye bir çıkış olduğunu göstermesi hem de belirsiz tarihli krokinin (hastane odalarına yer verilmemiş, tek kat olarak gösterilmişti) 1906'dan önce çizildiğini belgelemesi (G. 11) açısından önemlidir. Bu bilgi sadece hastane odalarının eklenmesinin tespiti sonucu elde edilmemiştir. Daha önce iki katlı olan 1906 yılında çöküp aynı yıl tek kat olarak yeniden yapılan ahır/depo (G. 12) kısmı da belirtilen krokiyi (G. 3), (ahır/depo kısmını iki kat gösterdiğinden ötürü) 1906 yılı öncesine temellendirmektedir.

G. 12: Resmin arkasına Üst Misyon Evi'nin ahırı/deposu/ 1906 Şubat ayında çöktü ve tekrar yapıldı, eski boyu iki kat idi/ Robert Stapleton/ Resim 1906 yazmaktadır. (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/44918>)

Veriler ışığında Üst Misyon Evi, hastane ve ahır/depo kısmıyla bir iç bahçeyi kapsayan yerleşkenin bu bölümünün 1911'de son hâline gelene kadar çeşitli tadilatlar geçirdiği saptanmıştır. Bu sayede 1906 yılı öncesinde hazırlanmış olduğu sonucuna ulaşılan genel yerleşke krokinin (G. 3) 1911 yılındaki son hâline (G. 9) güncellenme gerekliliği doğmuş olmalıdır. Bu tadilatlardan bazıları yapı strüktüründe açıkça okunmaktadır. Mesela zemin katı marangozhane ve bulaşikhane olarak kullanılan hastane yapısına sonradan bir kat çıkıldığı cephede kullanılan malzeme farklılığından anlaşılmaktadır. Zemin kat hatıllarla stabilize edilmiş moloz taş örgü yığma yapım tekniğine sahipken hastane odalarının olduğu üst kısım yarım metre aralıklarla uygulandığı sanılan ahşap hatılların arasına şaşırtmalı biçimde örülmüş tuğla duvardan oluşmuştur. Üst katta iki hatılın arasına sığacak biçimde düzenli aralıklarla uygulanmış yaklaşık

Yapıdaki beşik çatı kullanımı klasist mimarinin önemli öğelerinden olan üçgen alınlığın yarattığı anıtsal etkiyi canlandırmanın farklı bir yorumlanma yöntemi olmalıdır.

G. 14: Resmin arkasına erkek okulu/ Ağustos 1904 yılında yandı, 1906 yılında yeniden yapıldı/
Robert Stapleton/ Resim 1906 yazmaktadır.
(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/46844>)

Emin Kurbu Caddesi'ne bakan kesme ve yontma taşlardan örülmüş bir strüktürle tanımlanmış erkek okulunun ana cephesindeki taş derzleri harç ve sıvalarla kapatılmıştır. Bu sebeple Rönesans anıtsallığının simgelerinden olan rustikleşme cephede okunmamaktadır. Yine de merkezinde büyük bir kilit taşı ile dengelenen basık kemerli pencerelerin etrafına örülmüş rustik taşlarla cephede klasist bir etki yaratılabilmektedir. Aynı etki ikinci kattaki üçgen alınlıklı ahşap çıkmalara açılan kapılarda, diğerlerine nispeten daha küçük olan bodrum katın basık kemerli havalandırma pencerelerinde de gözlemlenebilmektedir. Bahçe duvarı hem yapının kendisini caddeden ayırmış hem de iç avluya kadar uzanarak bu kısımda iki ayrı bölümlenme yaratmıştır. Bunlardan biri ana caddeye diğeri ara sokağa açılan merdiveleri karşılayan giriş kapıları ile tanımlanmaktadır. Yapının 1904 Ağustos ayında yandığı, 1906 yılında tekrardan inşa edildiği bilinmektedir.

Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde taranan çeşitli belgelerden çıkarımla 1904 yılındaki ilk yangının kız okulunda başladığı anlaşılmaktadır. 16 Şubat 1904 tarihli belgede Protestan Cemaati vekili tarafından yapılan tahkikat neticesinde yangının kasten çıkarıldığına dair bir delile rastlanılmadığı⁴⁵ belirtilmektedir.

45 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR.) 322/61, 3 Şubat 1319[16 Şubat 1904].

Erkek okulu da Amerikan Board arşivinde bulunan bir fotoğrafın arkasındaki notta açıklandığı üzere (**G. 14**) 1904 yılında kız okulundan farklı olarak Ağustos ayında yanmıştır. Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde 29 Ağustos 1904 tarihli bir evrakta Erzurum'da Amerikan misyonerlerine mahsus okulda çıkan yangının söndürüldüğü ve tahkikatın başlatıldığı⁴⁶ belirtilmektedir. Aynı tarihli başka bir belgede Erzurum'daki Amerikalı Protestanlara mahsus okulun tavan arasındaki ateşten yandığı ve yangın esnasında eşyaların hiçbirinin çalınmadığı ifade edilmektedir. Hatta yangının söndürülmesinde mahalli hükümetçe yapılan yardım ve gayretlerden dolayı İngiliz konsolosu vilayete gelerek teşekkürlerini sunmuştur. Buna rağmen konsolosun sefarete gönderdiği telgrafta okulun yağma edildiğini bildirmesi Erzurum'daki yetkililerce telaştan kaynaklanan bir yanlışlık olarak değerlendirilmiştir.⁴⁷

Karşı karşıya kalınan çeşitli olaylar sonrası yerleşkeden günümüze sadece birkaç yapı parçası gelebilmiştir (**G. 15**). Protestan Erkek Okulu (**G. 16**) ise harabe hâledir. Üst Misyon Evi'nin zemin katı cephede algılanabilirliğini korumaktadır (**G. 17**). Eskiden depo/ahır kısmı- hastane ve Üst Misyon Evi ile örülü olan iç bahçe hâlâ tanımlıdır (**G. 18**). Protestan Kız Okulu (Tarihi Erzurum Gazi İlkokulu) ise 2863 sayılı Kanun kapsamında korunması gereken taşınmaz kültür varlığı niteliği taşıyor olmasına rağmen 2002 yılında yıkılmıştır⁴⁸. Konsolosluklar, çeşitli okullar ve kiliseler ile örülü, Osmanlı Bankası gibi önemli kurumlara ev sahipliği yapan bu bölge; günümüzde kentsel dönüşüm çalışmalarının konuşulduğu ve yer yer de uygulandığı, yılların ihmaline maruz kalmış tarihi bir semt olarak addedilen "Mahallebaşı"nda bulunmaktadır.

46 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Muamelat (DH.TMIK.M..) 180/4, 17 Cemazeyilahir 1322 [29 Ağustos 1904].

47 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 2398/179832, 17 Cemazeyilahir 1322 [29 Ağustos 1904].

48 "Erzurum'un Hafızasını, çocukluğumuzu, anılarımızı, Gazi İlkokulu'nu yok ettiler," Türkiye Haber Ajansı, 27 Mayıs 2021, erişim 10 Kasım 2022, <https://www.turkiyehaberajansi.com/yazarlar/ahmet-kaplan/erzurumun-hafizasini-cocuklugumuzu-anilarimizi-gazi-ilkokulunu-yok-ettiler/1621/>.

G. 15: Erzurum güncel haritasında misyoner yerleşkesi

(https://yandex.com.tr/harita/200205/yakutiye/geo/nene_hatun_cad_/3341406389/?l=sat%2Cpht&ll=41.282519%2C39.911481&z=17)

G. 16: Protestan Erkek Okulu'nun günümüzdeki hali (Z. Gürbüz, 2022)

G. 17: Üst Misyon Evi'nin günümüzdeki hali (Z. Gürbüz, 2022)

G. 18: Soldaki 2 katlı kısım eskiden depo/ahır alanının olduğu yer ve iç bahçe (Z. Gürbüz, 2022)

Değerlendirme

Yerleşke, dış surlara yakın bir şekilde kale içi olarak adlandırılan “şehir” kısmının dışında konumlandırılmıştır. Kuzeyde yer alan Ermeni Mahallesi’ni kentin güneyine doğru Fransız Konsoloslugu, Alman Konsoloslugu, Kilise Hanı, Osmanlı Bankası, çeşitli Ermeni okulları, Katolik Kilisesi, Postane, Gümrük Binası, İran Konsoloslugu, Katolik Kız Okulu, İngiliz, Rus, İtalyan, Amerikan, Avusturya Konsoloslukları ve telgrafhane gibi yapılarla büyüten aksın devamındaki Gümrük caddesi-Emin Kurbu Caddesi üzerinde yer almaktadır.

Yerleşkedeki yapılar tuğla, kesme taş, moloz taş veya kaba yontu taşla yığma yapım tekniği ile inşa edilmiş, geneli ahşap konstrüksiyonlu beşik çatı ile örtülmüştür. Çatılarda taş veya tuğla bacaların yanı sıra hem havalandırma hem ışıklık olarak yapıldığı düşünülen strüktürler yükselmektedir.

Caddeye bakan kısımlarında, simetrik bir cephe anlayışının hâkim olduğu görülen yerleşkedeki bu düzen, yeniden canlandırmacı üsluptan izler taşıyan kat silmeleri, plasterler, köşe taşları, pencere veya kapılardaki kilit taşı ile taçlandırılmış basık veya yarım daire kemerli rustik söveler gibi yapı elemanları ile vurgulanmıştır. Üst Misyon Evi'nin ana kapısını ortalayarak iki yandaki plasterler ve kız okulunun giriş bölümündeki içe girintili tasarımıyla örneklenebileceği üzere yapıların ana cepheleri (giriş) diğer cephelere kıyasla daha ön planda tutulmuş, yerleşkenin biçimlenmesinde iç bahçe veya avlulu tasarımlar etkili olmuştur.

Sonuç

19. yüzyılda özel durumlar dışında yeni kilise inşasına yönelik yasağın kaldırılması, kilise tamirlerinde padişah fermanı gerektiren uygulamalardan ve kilise tamirlerine fetva şartından vazgeçilmesi, Tanzimat Fermanı ile “tebaanın eşitliği” ilkesinin getirilmiş olması, İslahat Fermanı'nda tüm Osmanlı tebaasının devlet memuriyetlerine kabul edileceğinin vurgulanması, bütün cemaatlere Maarif Meclisi'nin kontrolünde okul açma yetkisinin tanınması gibi sebeplerle misyonerlerin faaliyet alanının rahatladığını söylemek mümkündür. Bahsi geçen gelişmeler Protestan misyonerlerce Erzurum'da yürütülen misyonerlik faaliyetini de temellendirmiş ve Erzurum'daki misyonerlik çalışmaları hem hukuki hem mimari haklar bağlamında sonuç vermiştir. Protestanlar kaza meclislerinde üye olarak yer edinebilmiş, inançlarına yönelik mimari faaliyetlerde bulunabilmişlerdir.

Belirtilen toplumsal ve siyasal yaklaşımlarla temellendirilmiş misyonerlik faaliyetinin bir sonuç ürünü şeklinde değerlendirilebilecek Erzurum'un dış istasyonlarının bağlandığı merkez olan Amerikan Board'ın Erzurum'da meskûn tek misyoner yerleşkesi, misyonerlik çalışmalarını mimari bağlamda gözlemlenebilir kılan önemli bir araştırma mecrası olanağı sunmaktadır.

Amerikan mimarisinin Colonial Dönem'deki (1650-1725) uygulamalarının 19. yüzyılda yeniden canlandırmacı bir üslupla (1890-1950) tarih sahnesinde yerini aldığı bilinmektedir⁴⁹. Çalışma dâhilinde incelenen yerleşkedeki okulların da cephe biçimlenişi açısından Colonial Revival (Sömürgeci Canlanış) dönem Amerikan okul mimarisi anlayışından izler taşıdığı, cephelerde vurgulanmış üçgen alınlıklı çatılar, yüksek bacalar, simetrik düzen, giriş cephelerine yapılan vurgu ve buradaki balkon uygulaması (G. 19) ile gözlemlenebilmektedir.

49 Chris Novelli vd., *Classic Commonwealth: Virginia Architecture From The Colonial Era To 1940* (Virginia: The Virginia Department of Historic Resources, 2015), 35-128.

G. 19: Tuskegee Enstitüsü kampüsündeki bir erkek öğrenci yurdu olan Armstrong Hall'un (1890-1915) görünümü
(<https://www.americanantiquarian.org/tuskegeecollection/items/show/64>)

Bununla birlikte Hristiyan inancının farklı bir yorumlanmış biçimi olarak Martin Luther ve Jean Calvin'in öncülüğünde otoriteye karşı girilen Reform hareketinin sonucunda ortaya çıkan Protestanlık mezhebinin mimari alanda çeşitli yaklaşımlar geliştirdiği görülmektedir. Martin Luther'in kiliseleri bezemelerle donatmanın yanlışlığı, konuşma, yazı ve sanatta sadelikten yana olunması gerektiği⁵⁰; Jean Calvin'in benzer şekilde ihtişamlı kutlamaların Tanrı'ya ulaşmayı ve O'nu kavramayı imkansız kılacağı⁵¹ şeklindeki görüşleri Protestan toplumunun sadeliğe yakın bir mimari tarz benimsediğini göstermektedir. Bu bağlamda Erzurum'da yer alan Üst Misyon Evi barındırdığı klasik öğelerin yanı sıra kullanılan ahşap ve taş malzeme ile İstanbul'da yaşayan Protestan topluluğun ve çoğunluğunu yine Protestanların oluşturduğu misyoner grupların tercih ettiği klasisizmin gösterişten uzak olması sebebiyle düşük maliyetlerde gerçekleştirdiği mimari faaliyetlerin⁵² hem ekonomik hem üslup bağlamındaki başka bir örneği olmalıdır. Ayrıca hem erkek okulu hem kız okulu binalarında kullanılan klasik üslup da yine misyonerlerin mimarlık faaliyetleri neticesinde etkili olduğu değerlendirilen sade klasisizmin İstanbul'un fakir mahallelerinin ahşap mimariden batılı taş mimariye geçiş sürecindeki görülürlüğü⁵³ yerleşkedeki okunma biçimi olarak değerlendirilebilir. Bu

50 Sergiusz Michalski, *Reformation and the Visual Arts: The Protestant Image Question in Western and Eastern Europe* (Londra: Routledge, 1993), 5-39.

51 Michalski, *Reformation and the Visual Arts: The Protestant Image Question in Western and Eastern Europe*, 69-70.

52 Mustafa Kaan Sağ, "Osmanlı Başkenti İstanbul'da Britanya Kökenli Misyonerlik Okulları ve İskoç bir Yapı Ustası" (Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2017), 307-308.

53 Sağ, "Osmanlı Başkenti İstanbul'da Britanya Kökenli Misyonerlik Okulları ve İskoç bir Yapı Ustası", 307-308.

durum ekonomik yetersizliklerden ötürü cephesinin yarısının kesme taş diğer kısımlarının ise ahşap hatıllı kaba yontu taş veya sadece moloz taş ile örülü olduğu sanılan, aynı şekilde sadece giriş kısmında kilit taşı kemerli pencere kullanılan diğer kısımlarında ahşap çerçeveli pencerelerin tercih edildiği Üst Misyon Evi'nden sonra inşa olunmuş erkek ve kız okullarının bütün cephelerindeki bosajlı kesme veya kaba yontu taş kullanımını, büyük ölçekli kilit taşlar ile taçlandırılmış basma veya yarım kemerli söveleri ve İtalyan usulü köşe taşlarını anlaşılabilir kılmaktadır.

Protestan misyonerlik faaliyetinin mimari bir sonuç ürünü olan yerleşkenin hem Amerika'da ve dünya genelinde uygulanan yeniden canlandırmacı üsluptan izler taşıdığını hem de Protestanlık mezhebinin görüşüne yakın biçimde sade bir üslup barındırdığını söylemek mümkündür. Her ne kadar Amerikan ve Protestan mimari tarzları ile örtüşse de Üst Misyon Evi'nin tasarımındaki kararsızlık bu durumun istenerek ve bilerek oluşturulan bir fikrin ürünü olup olmadığını, özellikle ekonomik başka sorunsallarla olan ilişkisinin ayrıca irdelenmesi gerektiğini düşündürmektedir. Yine de sadece belirtilen gelişmelerle bile gerek toplumsal gerek mimari yönüyle Erzurum'da Protestan misyonerlik faaliyetine yönelik gerçekleşen olaylarda önemli bir payı olan Amerikalı misyonerlerin etkili bir iz bırakarak kente nüfuz ettiğine tanıklık edilebilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Akyul, Mustafa. "Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Misyonerlik Faaliyetlerinin Etkileri". Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2007.
- Alan, Gülbadi. "Amerikan Board Okulları ve Türk-Ermeni İlişkilerinde Oynadıkları Roller". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10 (2001): 153-182
- Alemdar, Süheyl. "Osmanlı Devleti'nde Kiliselerin Tamir ve İnşası". Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2012.
- Bosch, David J. *Transforming Mission, Paradigm Shifts in Theology of Mission*. New York: Orbis Books, 1991.
- Danacıoğlu, Esra. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 9 (2000): 131-144.
- Eryılmaz, Bilâl. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*. İstanbul: Risale Basın Yayın, 1996.
- "Erzurum'un Hafızasını, çocukluğumuzu, anılarımızı, Gazi İlkokulu'nu yok ettiler," Türkiye Haber Ajansı. 27 Mayıs 2021. Erişim 10 Kasım 2022. <https://www.turkiyehaberajansi.com/yazarlar/ahmet-kaplan/erzurumun-hafizasini-cocuklugumuzu-anilarimizi-gazi-ilkokulunu-yok-ettiler/1621/>

- Günay, Tuncer. *Misyonerler ve Fener Rum Patrikhanesi*. Ankara: Berikan Yayınları, 2002.
- Gündüz, Şinasi. “Misyonerlik”, C. 30. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, 193-199.
- Hillman, Eugene. *The Church as Mission*. London: Sheed and Ward, 1996.
- Kerimoğlu, Barış. *Zehirli Sarmasık Misyonerler*. İstanbul: Ulus Yayınları, 2004.
- Kocabaşoğlu, Uygur. *Anadolu'daki Amerika (Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları)*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000.
- Kodaman, Bayram. *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980.
- Michalski, Sergiusz. *Reformation and the Visual Arts: The Protestant Image Question in Western and Eastern Europe*. Londra: Routledge, 1993.
- Novelli, Chris, Melina Bezirdjian, Calder Loth ve Lena Sweeten McDonald. *Classic Commonwealth: Virginia Architecture From The Colonial Era To 1940*. Virginia: The Virginia Department of Historic Resources, 2015.
- Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927. C. 2. Ankara: T.C. Başkanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996.
- Öztürk, Ayhan. “Amerikan Board'un kuruluşu, teşkilatlanması ve Osmanlı Devleti'nde Kurduğu Misyona”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23 (2007): 63-74.
- Sağ, Mustafa Kaan. “Osmanlı Başkenti İstanbul'da Britanya Kökenli Misyonerlik Okulları ve İskoç bir Yapı Ustası”. Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2017.
- Stone, Frank Andrews. *Academies For Anatolia*. London: University Press of America, 1984.
- Strong, William E. *The Story Of The American Board*. Norwood: The Pilgrim Press, 1910.
- Şana, Tansu. “19.Yüzyılın İkinci Yarısında Katolik Cizvitler ile Protestan Misyonerler Arasında Osmanlı'da Suriye ve Lübnan Vilayetlerinde Yaşanan Eğitim Rekabeti”. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2019.
- Şenyurt, Oya. “Mekânın ‘İttihâz’: Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Cizvitlerin Kayseri ve Adana'da Bazı İnşaat Faaliyetleri”. *Medeniyet Sanat Dergisi* 2 (2019): 91-103.
- Tanör, Bülent. *Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri: 1789-1980*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Yeşilyurt, Yahya. “Erzurum Yerel Tarih Araştırmaları Açısından İngiliz Ulusal Arşivlerinin Önemi (19. Yüzyıl)”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)* 55 (2016): 597-624.
- Yücel, İdris. “Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'un Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması”. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2005.
- Erzurum Arşivi. “Osmanlı dönemi erzurum şehir haritası-(M. Küçükkuşurlu-M.T. Tüfekçi).” Erişim 10 Kasım 2022. http://erzurumarsivi.com/?page_id=211
- Salt Araştırma. “Erzurum Station Group, 1908.” Erişim 10 Kasım 2022. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/43960>.
- Salt Araştırma. “Property Sketches and Listings.” Erişim 10 Kasım 2022. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45871>.
- Salt Araştırma. ““Upper” House, Erzroom.” Erişim 10 Kasım 2022. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/46842>
- Salt Araştırma. “Hospital showing rooms below (kitchen, wash room, wood room and entrance hall), Erzroom, 1906.” Erişim 10 Kasım 2022. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/42974>
- Salt Araştırma. “Hospital Rooms Erzroom, 1906.” Erişim 10 Kasım 2022. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45889>

- Salt Araştırma. "Barn of Upper Mission House, Erzroom." Erişim 10 Kasım 2022. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/44918>
- Salt Araştırma. "Front view of Girl's School Erzroom." Erişim 10 Kasım 2022. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/42975>
- Salt Araştırma. "Boy's School Erzroom, 1906." Erişim 10 Kasım 2022. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/46844>
- Photographs of Tuskegee Institute: An Illustrated Inventory of the American Antiquarian Society. "Armstrong Hall, T.N.I.I. - boys dormitory." Erişim 10 Kasım 2022. <https://www.americanantiquarian.org/tuskegeecollection/items/show/64>.
- Türk Dil Kurumu. "Misyon." Erişim 30 Kasım 2022. <https://sozluk.gov.tr/?kelime=misyon>
- Türk Dil Kurumu. "Misyoner." Erişim 30 Kasım 2022. <https://sozluk.gov.tr/?kelime=misyoner>.
- Yandex Haritalar. "Nene Hatun Cad." Erişim 10 Kasım 2022. https://yandex.com.tr/harita/200205/yakutiye/geo/nene_hatun_cad/_/3341406389/?l=sat%2Cpht&ll=41.282519%2C39.911481&z=17
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 2398/179832, 17 Cemazeyilahir 1322 [29 Ağustos 1904].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Cevdeti Adliye (C..ADL) 65/3931, 14 Ramazan 1291 [25 Ekim 1874].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT) 1813/109, 19 Recep 1308 [28 Şubat 1891].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye Muamelat (DH.TMIK.M..) 27/45, 3 Ramazan 1314 [5 Şubat 1897].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye Muamelat (DH.TMIK.M..) 180/4, 17 Cemazeyilahir 1322 [29 Ağustos 1904].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye Muamelat (DH.TMIK.M..) 205/49, 12 Şaban 1323 [12 Ekim 1905].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR.) 322/61, 3 Şubat 1319 [16 Şubat 1904]
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR.) 348/105, 30 Haziran 1321 [13 Temmuz 1905].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR.) 395/38, 5 Mart 1324 [18 Mart 1908].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT) 4/18, 8 Cemazeyilevvel 1260 [26 Mayıs 1844].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT) 257/50, 13 Safer 1275 [22 Eylül 1858].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT) 306/63, 26 Safer 1276 [24 Eylül 1859].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT) 342/67, 5 Muharrem 1277 [24 Temmuz 1860].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İrade-i Hariciye (İ..HR..) 221/12846, 2 Rabiulahir 1283 [14 Ağustos 1866].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İrade-i Hariciye (İ..HR..) 252/15007, 10 Şevval 1288 [23 Aralık 1871].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İrade-i Hariciye (İ..HR..) 255/15220, 2 Cemazeyilahir 1289 [7 Ağustos 1872].

